

varierende læsninger i sagsforhold. Men derudover ledsages alle domme af en meget omfattende kommentering, som redegør for retskilder, leverer ordforklaringer og bringer oplysninger om sags- eller personforhold. Hele dette apparat vidner om et imponerende opbud af lærdom; det er nyttigt for brugeren, men nærmer sig undertiden overkommentering, fordi det gavmildt gentager sig selv. Domssamlingen får dermed form af en guldgrube af kildemateriale og kendsgerninger, som forskningen nok skal vide at værdsætte. Og alt sammen til 85 øre pr. side.

Anmeldelsen har helt overvejende beskæftiget sig med de retshistoriske aspekter af domsmaterialet. Men derudover er det helt selvfølgelig også at fremhæve, at dommene foruden myriader af konflikter selv præsenterer os for en meget bred skala af social- og kulturhistorisk vigtigt materiale, som historikere sikkert ligeledes vil forstå at vurdere efter fortjeneste, om eller når det inddrages systematisk i forskningsarbejdet. Sammen med dombogsmaterialet fra andre instanser og med behørig repræsentativtetskontrol burde det kunne give rigeligt stof til social- og retshistoriske studier.

E. Ladewig Petersen

JOHN T. LAURIDSEN: Marseliskonsortiet . En studie over forholdet mellem handelskapital og kongemagt i 1600-tallets Danmark. Århus, Jydsk selskab for historie 1987. – 266 s., ill. 244 kr.

1. Indledning

Et af de mest markante og grundlæggende træk i de europæiske magtstaters opbygning i 15- og 1600-tallet var den ekspanderende fyrstemagts snævre forbindelser med købmands- og bankierhuse til militære eller andre formål – og omvendt den 'feudalisering' af handelskapitalen, som frivilligt eller tvungent fandt sted ved at handelsborgerskabet placerede sin kapital i fast ejendom, embeder, social status eller statuskonsumption. Danmark-Norge var ingen undtagelse, og præces kan derfor (s.9.) formulere afhandlingens hovedsigte således:

Afhandlingens tema bliver således forholdet mellem købmanskapital og kongemagt og formålet hermed at belyse købmanskapitalens muligheder, vilkår, funktion og betydning i en periode af dansk historie, der præges af såvel kongemagts som det øverste borgerskabs ekspansion. Med andre ord bliver der tale om en delundersøgelse af den omfordeling af det danske

samlunds goder, som tog fart i første halvdel af 1600-tallet og førte til etableringen af en ny overklasse efter århundredets midte. Selv om synsfeltet her indsnævres til forbruget af de midler, som kronen opsugede fra sine undersåtter, skal virkningen heraf for hele samfundet afslutningsvis vurderes.

Indenfor disse rammer er både emnevalg og problemformulering centrale og præcise. Som udgangspunkt for sin tilrettelæggelse af undersøgelsen nævner præces (s. 9f.) dr. Johan Jørgensens studier over det københavnske patriciats forhold til kronen og den østrigsk-amerikanske økonom, Joseph Schumpeters teori om konsekvenserne af »domænestatens« forvandling til »skattestat«. Med fuld og berettiget respekt for Johan Jørgensens arbejder, som første gang systematisk blotlagde relationerne mellem kronen og erhvervslivets interesser, fremhæver præces, at hans arbejder altfor ensidigt koncentrerede sig om det københavnske patriciat, og at han i stigende grad var tilbøjelig til at undervurdere udenlandsk kapitalstyrke og -indflydelse (s. 142f., 197f.).¹

Et af præces' hovedformål bliver da at kortlægge den udenlandske kapitalindflydelse og at tilvejebringe bedre proportioner, med det amsterdamsk-hamburgske familiekonsortium Berns-Marselis som centrum, men uden at tabe de øvrige finansieringskilder og det danske erhvervsliv af syne. Præces har ikke skyet nogen anstrengelser, hverken i sine kildestudier eller i sin tolkning, og uden at ville gå den anden officielle opponent i bedene på dette helt centrale punkt, indfrier afhandlingen her alle rimelige løfter og forventninger; og det må jeg uden at gå i enkeltheder uforbeholdent gratulere præces til.

Disse hovedelementer afgrænser naturligvis afhandlingens konkrete objekt, medens anvendelsen af den schumpeterske teori i højere grad tjener dens overordnede og teoretiske mål: Med dette heuristiske rammeapparat at præcisere og forklare købmands- og finanskapitalens plads og funktioner i den strukturelle metamorfose, der forvandlede den spændingsfyldte og utidssvarende (aristokratiske) domænestat til en efter samtidens normer moderne, centraliseret og fyrstelig skattestat.

Valget af dette teoretiske udgangspunkt afhænger naturligvis af, om det egner sig til at give fyldestgørende og overbevisende svar på afhandlingens hovedproblemer. Perspektiverne kan vi senere tage op, men den grundlæggende teori giver mig egentlig kun anledning til en enkelt bemærkning. Det er nemlig en begrænsning af præces' eget teoretiske apparat, at han ikke helt har udnyttet de seneste års magtstats-

¹ Det samme påpegede Kristof Glamann, Ec.H.R. 2.ser. XXI. 1968, s. 446f.; jf. N. Steensgaard i Fortid og Nutid XXIII. Kbh. 1966-68, s. 445f. Anmeldelsen gengiver min opposition *ex officio* ved disputatsforsvaret ved Århus universitet 18. november 1988.

diskussion, som han dog kender.² Den påpeger, at adgangen til magtudøvelse bør være det overordnede begreb og konflikten om beherskelsen af monoopolet på myndighed og magtudøvelse af 'organiseret vold' det centrale emne. Begreber som domænestat/skattestat, militærstat eller forvaltningsstat – altsammen tysk 'knappologi', når de anvendes isoleret – afspejler de instrumenter, de stridende parter betjente sig af. Denne modificering får også en vis indflydelse på præces' vurderinger.

Det er naturligvis rigtigt (s. 15), at kildematerialets ensidighed og begrænsninger bærer »hovedansvaret« for at en enkelt side – købmandskapitalens forhold til statsmagten – bliver dominerende, og at det ikke er muligt at kortlægge alt det, der er præces' hovedinteresse, de sociale relationer, selvom Marselis'erne til syvende og sidst har været mennesker af kød og blod, ikke blot Shylocks. I den henseende kan der ikke rejses indvendinger.

Det kan derimod afsnittet (s. 16) »om begrebsdannelsen«, som præces selv karakteriserer som »knappe overvejelser«. Hensigten er at vise, at selvom »1600-tallets købmænd tilsyneladende handlede efter en forudsigelig og genkendelig økonomisk logik«, må man dels tage i betragtning, at »købmandsborgerskabets økonomiske ræsonnementer og logik (ikke) havde sat sig igennem i samfundet«, dels at det havde sociale prestige-normer, som rakte udover profitbegæret. »Købmændene fungerede på det feudale standssamfunds præmisser«, konkluderer han.

Overvejelserne er knappe og endda altfor knappe. Det er efter min mening ikke fyldestgørende for præces' emne, at han lader sig nøje med en henvisning til sin vurdering af socialhistoriens tredje bind i 1982.³ For det første opererer præces uden videre med købmænd som et kollektivbegreb uden differentiering af hollandske og f.eks. danske købmænd; og for det andet kunne man gerne have ønsket sig en lidt mere indgående diskussion af så centrale begreber som markedsgennemskuelighed og kontrol, profit osv. og endelig også af de sociale ambitioner, der tillægges købmandsborgerskabet, både teoretisk og empirisk. Men lad os tage tingene i rækkefølge.

Det er ikke min hensigt at gå ind i et her malplaceret defensorat for socialhistorien. Men det er rigtigt, at jeg bevidst undgik feudalbegreber, og at jeg anvendte begreberne godsejerkapitalisme i en betydning, som

² Magtstaten i Norden i 1600-tallet og dens sociale konsekvenser. Rapporter til den XIX nordiske historikerkongres I. Odense 1984 (= ScJH 10:IV. Sthlm. 1985); jf. også F.C. Lane, *Profits from Power*. Albany 1979.

³ Den jydsk historiker nr. 23-24. Århus 1982, s. 55-76. Hertil burde føjes afhandlingen: Krig, købmænd og kongemagt omkring enevældens indførelse i Danmark. Ser. nr. 31-32, s. 43-57.

ikke er forenelig med en definition, der forudsætter tilstedeværelsen af lønarbejde.⁴ 'Feudalisme' var og er i mine øjne en uhensigtsmæssig neologisme, opfundet i den franske revolutionstid som etikette for enhver form for godsejervælde; den er historisk illegitim, men den indgik jo senere i den marxistiske teori som én af en successiv række af produktionsmåder og samfundsformationer med ganske bestemte, indbyggede determinanter. Og det er stadig efter min opfattelse og på et mere moderne grundlag (f.eks. socialantropologiske) utilstrækkelige eller vildledende begreber. Det kan vi vende tilbage til.

Dengang som nu vilde jeg foretrække at karakterisere det danske standssamfund som et produktionssystem organiseret med kronens og adelens godser som det dynamiske centrum og flankeret af rente- og arbejdsydende fæstebønder på den ene side og byernes købmandshuse som aftagere og formidlere af overskudsproduktionen på den anden. Bortset fra 'udbytningsmekanismerne' er distancerne alligevel trods alt ikke så store. Jeg kan ikke være uenig med præces om, at købmandshusene – vel at mærke de danske – fungerede som dele af et socialt system, hvis organisation, aktivitet og horizont begrænses af standssamfundets rammer indtil 1600-tallet.

Det betyder også, at jeg bestemt ikke kan være uenig med præces i hans afsluttende kritik (s. 200f.) af Albert Olsens positive vurdering af den nationale, merkantilistiske politiks gunstige vækstvirkninger for »den danske handelsstand«. Tværtimod er det rigtigt, at kronens aktivitet begunstigede en snæver købmandsgruppe i København – nu vel også udlændingene – og at man ved systemet med anvisninger af betalinger i leverancer fra lenene underbandt provinskøbmændenes udfoldelsesmuligheder, lod dem tilbage i standssamfundets rammer til fordel for en kapitalstærk købmandsélite.

Det er ligeledes korrekt at udpege og understrege kronens kapitalkrævende aktivitet som den afgørende dynamik. Det er netop én af afhandlingens hovedfortjenester, at den ikke har indskrænket sig til den snævre, københavnske storkøbmandsgruppe og så stærkt, som tilfældet er, har betonet de udenlandske handels- og kapitalforbindelsers helt grundlæggende betydning i en sammenhæng, hvor dynamiken ligger i den vordende og parasitiske magtstats, dens samfundsomformende virkninger og i de fremmede 'kapitalisters' assimilering i samfundet. Men så støder vi straks igen på teoretiske problemer.

Vigtigst for sammenhængen er det efter min mening, at præces på dette sted – sandsynligvis mod sine intentioner – slår de danske

⁴ Sst. nr. 23-24, s. 60f., 64.

købmænd i hartkorn med de udefra kommende, hollandske, sefardiske eller tyske handels- og bankierfirmaer. Hvis præces med købmændenes tilhørsforhold til 'feudalsamfundet' mener, at deres sociale og kulturelle ambitioner gik i retning af investering af formuer i fast ejendom, embeder eller social status som slutmål, er det ganske rigtigt og et karakteristisk træk for perioden, det som Fernand Braudel betegnede som 'bourgeoisiets forrædderi'.

Om det gælder vore leverandører og kreditorer får vi vente med at tage stilling til. Men mere præcist fremhæver præces oftere (f.eks. s. 7f., 201), at kapitalen ingen grænser kendte, og at den ikke skelnede så nøje mellem ven og fjende. Internationale handels- og bankierfirmaer som deGeer, de Besche, Trip eller Sautijn nævnes, og de sidestilles med rette med Marseliskonsortiet. De københavnske matadorers format tåler ikke rigtigt sammenligning i dette selskab, det er rigtigt, men typologisk kan de sidestilles med de grupper af svenske eller svensk-tyske foretagere, som Sven A. Nilsson fremhæver gjorde social karriere under krigene på kontinentet – eller i hvert fald forsøgte sig.⁵

Præces nævner selv (s. 13) betydningen også for Marseliskonsortiet af systematiske agentefterretninger om markeds- og politiske forhold, af organisation og underorganisation af leverancer, kapital og transport, nødvendigheden af moderne regnskaber og arkivering. Altsammen på linie med den aktivitet, konkurrerende firmaer som deGeer og Trip udfoldede i Østersøområdet. Trods alle familieforbindelser har der – som P.W. Klein antyder⁶ – sikkert foreligget interesse modsætninger og spændinger, men typologisk har præces ret i, at vi her præsenteres for et karakteristisk, dynamisk element på samme vis som koalitionen mellem statsmagt og internationale kapitalinteresser.

Så meget blot for at præcisere proportionerne, og til dette tidstypiske galleri kan vi uden skade føje periodens militære entreprenører, hvis horizon og ambitioner ikke adskilte sig fra de øvriges, og som – *en passant* – også nok kunde fortjene en monografisk behandling på dansk grund engang.⁷ Der er altså tale om formatsforskelle, men også om tidstypiske, strukturelle ligheder af væsentlig betydning.

Det er jo velkendt, at mange af merkantilismens teoretikere – og specielt colbertismens – vendte deres skyts mod investering af handels-

⁵ H. Landberg o.a., Det kontinentale krigets økonomi. *Studia historica Upsaliensia* XXXVI. Sthlm. 1971, s. 455-79.

⁶ P.W. Klein, *The Trip Family in the 17th Century*. *Acta Historiae Neerlandica* I. Leiden 1966, s. 187-211.

⁷ F. Redlich, *The German Military Entrepreneur and his Work Force*. *VSWG Beiheft* 48. Wiesbaden 1965, s. 268-77.

eller industrikapital i fast ejendom og social position. For mig er det mere overraskende, at præces ikke har inddraget den moderne teoretiske diskussion fra Marx selv, over Werner Sombart, krisedebatten og frem til Braudel. Ligeledes, at den helt moderne debat – især hos Frederic Lane og Jacob van Klaveren – om statsmagtens rolle og midler, organiseret vold, beskyttelsesrenter og korrupsion, glimrer ved sit fravær. Jeg tror, at inddragelsen vilde have kunnet underbygge og på enkelte punkter måske også modificere præces' synspunkter. For at belyse dette lidt nærmere har jeg valgt at koncentrere mig om to punkter, korrupsionsskandalerne og især krongodsudlæggene og deres sociale og økonomiske konsekvenser for konsortiet.

2. *Kildematerialet*

I sin indledning – og ofte siden – understreger præces kildematerialets begrænsninger og begrænsede anvendelsesmuligheder (s. 12-15) med sikker metodisk bevidsthed, som er al anerkendelse værd. Han betoner, at kildematerialets vidneværdi indsnævrer de muligheder, historikeren har for at kunne besvare sin problemformulering. Det giver rimelige chancer for rekonstruktion af de økonomiske forbindelser mellem kronen og Marseliskonsortiet, men har dels afgørende saglige mangler ved ikke at kunne placere konsortiets forbindelser i forhold til dets øvrige aktivitet, dels ved ikke at gå udover registreringen af de økonomiske forbindelser selv indenfor det snævrere felt. Det kræver altså historikerens medvirken at etablere en forbindelse, når sammenhængen mellem økonomiske interesser og politiske holdninger skal afdækkes; sammenfald er ikke bindende, der må en kompliceret argumentation til.

Præces fremhæver videre, at enhver form for forventeligt, internt regnskabsmateriale fra Berns-Marseliskonsortiet er gået tabt, selvom det *må* have eksisteret. To af grundene til Johan Jørgensens ensidige betoning af det københavnske patriciats betydning lå i hans mosaikprægede sammenstykning af efterretninger fra disparate kilder⁸ og i karakteren af det offentlige regnskabsmateriale – især rentemesterregnskaberne – han betjente sig af.

Det er en metodisk styrke og en dyd, som præces konsekvent respekterer, at det for sammenhængen mest relevante regnskabsmateriale – rentemesterregnskaber, omslagsregnskaber og den store samling af afregninger – ikke afspejler den kommercielle og kreditmæssige virkelighed eller helhed, men det, vi kunde kalde en fiskal virkelighed. Præces afstår

⁸ Jf. Sv. Ellehøj i HT 12.r.IV. Kbh. 1969-70, s. 572-74.

derfor – bortset fra udtrykkeligt løselige skøn (s. 36, 197) – fra at forsøge at beregne omfanget af Marseliskonsortiets transaktioner med kronen.

Som et mønstergyldigt eksempel på præces' metodiske disciplin vil jeg gerne fremhæve påvisningen af (s. 31-34), at betalingen til de københavnske leverandører foregik over rentemesterregnskaberne eller anvísninger i lenene, medens de fremmede kreditorer af praktiske grunde indtil Torstenssonsfejden fik deres betalinger over Kieleromslagsregnskaberne (jf. de principielle overvejelser s. 89f.; også s. 94). Det var vel netop disse fiskalt betingede forskelle, som bidrog til at vildlede Johan Jørgensen, og det er fuldt korrekt, at præces understreger, at »kieleromslagsregnskaberne giver... det tydeligste billede af, hvem der var kronens udenlandske leverandører og hvor de hørte hjemme«.

Pointen underbygges af den store tabel (s. 32f.), som kan sammenholdes med oversigten (s. 214f.) over 'Kieleromslagsregnskaberne udfgiftsside 1630-1670' og den lille tabel (s. 234 note 25) over betalinger til udenlandske købmænd og skippere over rentemesterregnskaberne. Men jeg må synes, at den summariske redegørelse (s. 215) over udbetalingerne burde havde været suppleret med en mere udførlig kontering af debitorerne. Den korte periodisering efter holstensk, adelig eller købmandsdominans, respektive forrentning eller amortisering af adelig gæld og afregninger med købmænd gør ikke rigtig fyldest.

En sidste bemærkning om kildematerialet. Jeg er lige så lidt som præces i tvivl om eksistensen af et firmabogholderi. Præces formoder (s. 14f.) med henvisning til øksnekøbmanden Steffen Rodes regnskabsopstillinger, at Marseliskonsortiet har konteret for hver sin kunde, den svenske eller danske krone, efter forretningernes art, kornhandel, udestående kapitaler osv., hvorimod balancer har kunnet undværes, så længe likviditeten og købmandshusets renommé var i behold. Det er muligt, men det har ikke just kunnet fremme den markedsgennemskuelighed, som var så afgørende, og under alle omstændigheder havde det været nærliggende at inddrage den konkurrerende concern, Trip, hvis regnskaber (analyseret af Klein) er bedre bevaret, også fordi forholdet mellem løbende forretninger, likviditet og investeringer spiller så stor en rolle i begge tilfælde. Og trods alt hører Rode – selv med sin tyske baggrund – mere hjemme i det danske købmandsmilieu end Marselis og Berns.

3. Hovedlinier og hovedfaser

Kildematerialet kan altså fortrinsvis bruges til kortlægning af de økonomiske og finansielle forbindelsers udstrækning og art, ikke til kvantificering af kronens enkelte leverance- og finansieringskilder. Det er en

kildekritisk nødvendig – omend ærgerlig – begrænsning, som præces konsekvent respekterer.

Det eftervises overbevisende, at konsortiet i de krisefyldte år omkring 1630 med kongelig bistand (og mod provision!) opnåede licenser til at hente kornforsyninger fra Rusland (via Archangelsk). Denne trafik bar tydelige spor af spekulationstransaktioner på et kaos- eller panikpræget marked. Kornhandel via Østersøen konstateres også senere sporadisk, men uden at det naturligvis er muligt at vurdere dens vægt eller varighed.

Det kan altså ikke fastslås, om der er tale om konjunkturfænomener, eller om korn fortrænges af andre og mere 'interessante'/profitable varer fra Østersøområdet. Med alle de nødvendige, kritiske forbehold kunde øresundstoldregnskaberne her måske have tjent til belysning af en hovedtrend, som bar mod formindsket omsætning af korn og voksende interesse for metal, træ, *naval stores* osv.⁹ Og det er en trend, som umuligt kan have undgået Marseliskonsortiets opmærksomhed – ligesålidt som deGeers og Trips. Jeg vilde gætte på også ud fra sammenhængen, at udviklingen netop er gået i retning af militært vigtige varer som disse. Om de nordiske landes status og ressourcer er så perifere, som det hævdes i konklusionen (s. 198) er altså nok diskutabelt; under alle omstændigheder europæiseres begge dele i 1600-tallet.

Det er et hovedresultat af præces' omfattende undersøgelser, at han har kunnet dokumentere, at forbindelserne mellem Berns-Marseliskonsortiet og den danske krone blev etableret allerede under Kejserkrigen, da det blev »en af den danske kronens mest fremtrædende handelsforbindelser«. ¹⁰ Forbindelsen varede til 1670, men under skiftende vilkår og former. Det påvises således, at relationerne på grund af kronens finansvanskeligheder under Torstenssonsfejden ændrede karakter fra ren kontant forretningsforbindelse til leverandør- og finansieringsaktivitet, efterhånden også industriel virksomhed i Danmark og Norge.

I mellemkrigstiden 1645-57 kom administrative og serviceprægede funktioner til (toldvæsenet, postvæsenet); firmaet gjorde sin entré i politisk indflydelsesrige administrationsområder – især admiralitetet – med nær tilknytning til den politiske beslutningsproces, og forbindelsen kulminerede med Selio Marselis', Henrik Müllers og Poul Klingenberges energiske totalindsats under svenskekrigene, da de to første *de facto* også kom til at fungere som rentemestre.

⁹ P.Kriedte, *Spätfeudalismus und Handelskapital*. Göttingen 1980, s. 122, med diagrammet.

¹⁰ Henrik Müllers forbindelser rækker næppe længere tilbage end til 1634; Joh. Jørgensen, *Rentemester Henrik Müller*. Kbh. 1966, s. 29; jf. iøv. S. Heiberg, *De ti tønder guld*. HT 76. Kbh. 1976, s. 33f., 43, 54f.

Et hovedsynspunkt er det, at det 1660 lykkedes kongemagten at skabe en koalition af hoffets, hærens og storkreditorernes interesser, som viste sig istand til at fjerne det aristokratiske adelsvælde og domænestaten, hvis rammer magtstatsudviklingen havde sprængt; og videre at gennemføre politiske og finansielle reformer, som ikke blot sikrede afviklingen af statsgælden, men også gjorde det muligt at bevare forbindelsen mellem kronen og handelskapitalen: Kort sagt at gennemføre skattestaten, indtil den enevældige kongemagt i 1660'erne gjorde sig fri af forbindelsen og dermed egentlig lagde sin oprindelse bag sig.

Kortlægningen af Berns-Marseliskonsortiets forretnings- og finansieringsvirksomhed og af dets 'livscyklus' fra etableringsfasen via konsolideringen til afviklingen er på sin vis afhandlingens vægtigste indsats. Der ligger en respektindgydende arbejdsindsats bag, men først og fremmest røber denne kortlægning en fast strukturering af materialet og faseopdelingen af det komplicerede forløb. Og opbygningen støttes af præces' betoning af familiernes dynastiske forbindelser og sammenhæng og af konsortiets kontinuitet over tre generationer. Det springende punkt kommer til at ligge i præces forklaringer, som jeg gerne vil tage op til lidt nærmere diskussion.

4. Opgøret 1660

Holder vi os først til »storkreditorerne og deres rolle i 1660« (Kap. VI. 3) og den *secretesse*, som omgiver statsomvæltningen, er sagen jo den – som Svend Ellehøj formulerede det – at »kilderne dokumenterer statsfinansernes betrængte stilling og afhængigheden af de borgerlige storkøbmænds kredit, men bedømmelsen af disse faktorerets betydning for den politiske udvikling overlades til historikeren, som kun kan løse problemet ved at inddrage 'lovmæssigheder' i sin argumentation«, hvor han med det måske lidt uheldige udtryk 'lovmæssigheder' forstår det teoretisk begrundede analyseapparat.¹¹

Præces' teoretiske udgangspunkt (s. 145, 152; jf. s. 9f., 198f.) kan jeg ikke anfægte: at den vordende skattestats – eller magtstats – udgiftsekspllosion havde sprængt den klassiske domænestats rammer, at gældslikvidationen ikke lod sig løse indenfor adelsvældets forfatningsmæssige, finansielle og administrative rammer, men krævede drastiske reformer. I modsætning til 1650 må de mest klarsynede vel have været på det rene med, at magtstaten var kommet for at blive og – som præces

¹¹ Sv. Ellehøj, ant.arb., s. 579.

fremhæver – at produktionsapparatet var for langvarigt ødelagt til at kunne bære eller forrente gældsafviklingen indenfor overskuelig tid.

I en international sammenhæng var gælden næppe alarmerende, og man kunde fristes til at spørge (lidt kontrafaktisk), om der havde været andre alternativer end det, man valgte. Mulighederne for moderne konsolidering af statsgæld via (stats)banker eller statsobligationer udvikledes som bekendt først i England fra slutningen af århundredet,¹² og vender vi os til Sverige var truslen om generel *reduktion* tilstrækkelig til at fremtvinge kontributioner også af det privilegerede adelsgoods indtil reduktionsbeslutningerne 1680-82.¹³ En reduktion af svensk format var naturligvis udelukket, da den danske krone ikke havde afhændet større godsmængder, hvorimod mulighederne for drastiske stramninger af lens- eller pantevilkår slet ikke vilde være udelukket.

En tredje udvej kunde teoretisk være som den spanske krone at gå fallit eller konvertere og nedskrive fordringerne. Det er muligt, at de spanske grander var stolte af at gå fallit sammen med kongen af Spanien, men jeg er ikke sikker på, at de danske statskreditorer vilde være det (selvom de spanske konverteringer trods alt viste sig lønsomme, og det kunde de sefardiske jøder tale med om). I modificeret – og internationalt opsigtsvækkende - form var det noget lignende, Colbert lidt senere foretog ved sin sanering af Mazarins og Fouquets korrupte finansstyre. Alt sammen modeller, som politisk og finansielt kyndige på vore breddegrader ikke kan have været uvidende om. Og præces strejfer selv disse tankebaner i sin konklusion (s. 199).

Nu er det præces' opfattelse – i modsætning til Johan Jørgensens – at statskreditorerne lige så lidt som i 1650 kunde stille *krav*, men nok kunde *ønske* sig radikale løsninger af gældsproblemet (s. 145) og – måske lidt glidende – at der overfor de borgerlige reformforslag udkrystalliseredes en 'koalition' eller 'alliance' af militære, storkreditorer og hof, som *vilde* et opgør med domænestaten og adelsvældet (s. 149f., 151f.). *Krav* var slet ikke relevante, fordi situationen i sig selv *krævede* grundlæggende reformer, og præces vil derfor afstå fra – som andre har forsøgt – at fastslå paterniteten til reformerne, beslutningen om krongodsudlæg og Müllers udnævnelse til rentemester (s. 152). Det sidste forekommer mig nok mest interessant ved, at man på den måde tog misteltenen i ed.

Alt sammen er det meget præcist formuleret og løsningen for så vidt givet som kildematerialet af gode grunde ikke kan falsificere en sådan

¹² G. Parker i *The Fontana Economic History of Europe II*, ed. C.M. Cipolla. London 1974, s. 567-89, især s. 577ff. – Statsobligationer blev herhjemme først normen efter 1660'erne, omend kursen næppe har været høj.

¹³ Sv.A. Nilsson, *På väg mot reduktionen*. Sthlm. 1964, s. 86-123, 148-53.

bredmasket 'interesseorganisation'. Men alligevel er den ikke helt tilfredsstillende, hvad angår det helt centrale spørgsmål, domænestatens afvikling og den nye skattestats/magtstatsstruktur, specielt når denne 'koalition' – om jeg forstår præces ret – udkrystalliseredes som en reaktion overfor forventet adelig modstand og fordi de borgerlige reformforslag ikke var tilfredsstillende (s. 148f.).

Det er korrekt, som præces fremhæver, at det store reformforslag 17. sept. gradvis ved forkortelser eller udeladelser udtyndedes og fjernede de for kronen mest anstødelige punkter (besparelser, hæraftakning osv.) 17. sept.-forslaget var udtrykkeligt *borgerstandens* (snarest provinsborgerskabets) respons på Gersdorffs proposition, som ifølge ordlyden skulde have stillet i udsigt, at konsumtion og accise vilde overflødiggøre andre skatter, indkvarteringsbyrder osv. Forslagsstillerne vender sig kategorisk mod denne tanke, fordi social og geografisk ligelighed var utopisk. Men interessant for vort øjemed er det, at modargumentet er, at kronens len »af alders« har været »det eneste og rette middel« til at afholde hoffets og rigets udgifter.

Den akutte krise kunde – mente man – løses ved indtil videre at sætte lenene på regnskab, at bortforpakte dem og at sætte rigsråderne og andre »fornemme ministre« på fast løn. Det suppleres med en række andre sanerings- og afgiftsforslag og slutter af med, at man følte sig overtydet om, at reformer og besparelser på hof- og militærkonti vilde række til at genoprette balancen på statsbudgettet. Og skulde kronen *endelig* afhænde gods, burde det udbydes til landets egne indbyggere efter 'landsens takst' eller hellere højeste bud.¹⁴

Det er forståeligt, at de grupper, præces samler i sin 'koalition', må have set rødt, og rigtigt også, at det andet forslag 26. september er langt mere tamt. At konsumtionen forbigås giver sig af sig selv, men besparelsesforslagene er også borte. Til gengæld fastholder det strikte, at lensindkomster, told osv. forbeholdes kronens behov, at lenene bortauktioneres (nu blot ikke længere tidsbegrænset), at statsembedsmændene sættes på »årlig pension« – foruden en række af de tidligere reform- og afgiftsforslag.¹⁵

Man er altså så vidt, at konsumtionen accepteres som en nøgleløsning, og at forslaget gælder, såfremt den alligevel ikke rækker. Men mere interessant er det unægteligt, at begge forslag ubetinget fastholder domænestatsrammerne, ledsaget af bud på administrative reformer,

¹⁴ P.F. Suhm, Nye Samlinger til den danske Historie II: 2. Kjbh. 1793, s. 115-29.

¹⁵ L. Holberg, Danmarks Riges Historie III. Ny udg. v. F.L. Liebenberg, Kjbh. 1856, s. 302f.

hvorimod – det bemærke man – 26. sept. slet ikke længere nævner krongodsudlæg, endsiges forbeholder dem for landets børn. Forslagene er i deres substans altså yderst traditionelle; strukturelle reformer kommer slet ikke på tale i dette forum (hvor også de københavnske spidser figurerer 26. sept.). Det underbygger for så vidt præces' argumentation, men sætter vel også de københavnske kreditorer lidt udenfor parantes; og dermed nærmer vi os inderkredsen.

Den næste efterretning, vi har, er det anonyme »underdanigste betænkende«. ¹⁶ Det gør efter min mening lysende rede for den aktuelle situation (på en måde, der virkelig ikke ligger langt fra den aktuelle problemformulering); og dets kerne går ud på at afhænde kronens mindst belejlige gods for *kontant* betaling. I privateje og drevet med forretningsduelighed vil det ødelagte gods snart komme på fode, og det vil bringe kapital til landet udefra, som ved »adskillig flid og vindskibelighed« måske endda kunde friste til at oprette »manufakturer og andre påfund«, begge dele »hans kgl. Mt til ny undsætning« i freds- som i fejdetid. Endelig foreslås rokader i pantegodsset og vurdering efter dets fulde værd.

Betænkningen hører, som Ellehøj påpeger, snarest hjemme i december 1660, bl.a. fordi den bærer spor af de interne drøftelser i skatkammerkollegiet, og fordi den røber nervøsitet for majestætens uforgribelige vilje. Det sidste træk kommer ligeledes tydeligt frem i kollegiets »allerunderdanigst ansøgning« 24. dec., men nu med den bemærkelsesværdige nyhed, at det anbefaler kongen som det mest fordelagtige at frigøre sig fra kapitalforpligtelser til 6% forrentning ved gods – pantegods og salgsgods – som kan indbringe »to eller tre af hundrede i det højeste på de fleste steder jordegodsset i sin bedste velstand kan indbringe«. ¹⁷

Det første punkt i det anonyme forslag udmærker sig ved solide, merkantilistiske vækstfantasier og de velsignelser, tilførsel af kontant, udenlandsk kapital kunde bringe. Paterniteten er jeg idag mindre sikker på end for 10-12 år siden. Det binder sig ikke til kreditorerne, men det vilde opfylde deres ønske om kontant betaling, omend måske ikke deres sociale ambitioner. Jeg tør ikke længere udelukke Sehested, Bøgild-Andersens og Ellehøjs kandidat, dels på grund af de merkantilistiske visioner, dels på grund af hans kendskab til svenske og – for den sags skyld – internationale forhold. Allerede det går udover det givne grundlag, men mest overraskende (omend vel konsekvent) er den vending, sagen tog i den søde juletid: Kammeret foreslog jo simpelthen

¹⁶ Joh. Jørgensen, anf.arb., s. 78-80. Arkivalisk er forslaget bilagt Müllers afregninger.

¹⁷ Sst., s. 244; jf. Sv. Ellehøj, anf.arb., s. 579f.

en operation, som vilde nedskrive kreditorernes rentekrav fra 6% til 2-3% (og dermed tillige en kapitalbinding). Og dette forslag er jeg næsten sikker på ikke vilde give kreditorerne julefred i sindet. Det er egentlig snarest den erfarne Sehested værdigt, men næppe Gabel, der kendte sin herres og mesters ønsker for godt til at forfalde til usikkerhed.

Nu foreligger den første instruks til Sehested 8. dec. om at foretage en gældsopgørelse – det blev *Bilantz* – og at gå kronens pantsættelser efter i sømmene med henblik på udligning i forhold til salgsværdien eller salg til andre, netop fordi afkastet ikke kunde forrente kapitalen; altså det stadium, det anonyme forslag var nået til. Netop da sprang ingen ringere end Klingenberg til som liebhaver til Ørum i Thy (s. 154 og 205); han fik i overensstemmelse med sit ønske godset for 35 rd./td.htk. og tilbød (?) tillige den ekstra tribut på 25% oven i købet, som præces med rette fremhæver; og han fik tillige adelige godsfriheder, hvorimod kongen forbeholdt sig relutionsretten, en art truende statsprioritet.¹⁸

Sehested havde ordre til at forhandle med de øvrige store kreditorer på tilsvarende konditioner, og den fik eftertryk ved at regeringen 16. dec. standsede alle anvisninger i statens midler.¹⁹ Til overflod foreslog kammerkollegiet i december endelig også indførelse af matrikelskat, en beslutning der førtes ud i livet inden 10. januar;²⁰ og kronen på værket blev den revolutionerende vending, sagen om krongodsudlæggene tog juleaftensdag eller kort efter, og som i praksis fuldbyrdede skattestaten.

Har der været tale om en interessekoalition må der altså være kommet grus i maskineriet. Opgøret med domænestaten må have fundet sted i de allersnæveste regeringskredse. Det hører ikke hjemme på stænderplan, og jeg vilde endda tro, at kreditorerne med nedskrivning og fastfrysning af deres tilgodehavender er blevet taget på sengen. Nærmere tror jeg ikke, at vi på nuværende tidspunkt kan komme, men er tolkningen korrekt, blev der altså allerede da slået skår i alliancen mellem kronen og dens udenlandske eller danske leverandører og kreditorer.

5. Krongodsudlæg og kredit

Påvisningen af, at enevælden så tidligt som i 1660'erne lagde sine egen oprindelse bag sig, hører efter min opfattelse til afhandlingens bedste og vigtigste resultater. Vi ved ganske vist fra Johan Jørgensens studier, at hoffet ikke skyede selv voldelige midler overfor mindre medgørlige,

¹⁸ C.S. Christiansen, Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger I. Kbh. 1907, s. 443f.

¹⁹ Sst. I, s. 444-48.

²⁰ Sst. I, s. 283-85.

københavnske forretningsforbindelser, og at spillet blev krydret af meget lidt flatterende hofintriger.²¹ Men den almindelige mening er vel, at først de store revisionskommissioner under Christian V var istand til at gøre endeligt op med fortidens korrupsion i leverandør- og kreditor kredse.²²

Præces fastslår omend uden datering (s. 161), at Berns & Marselis indstillede både leverancer og kredit, fordi kontantbetalinger for krigstidens og efterkrigsårenes leverancer næsten udeblev, og fordi de urentable krongodsudlæg ikke indbød »til yderligere forretninger med den danske krone«; kun Klingenberg bevarede sin »stilling i dansk erhvervs- liv« og administration (admiralitetet). På tilsvarende vis indstillede Gabriel og Selio Marselis deres leverancer, men opretholdt krediten – næsten 296.000 rd.– mod assignationer og i samarbejde med Müller (der jo ellers også likviderede sine forretninger med kronen).

Men selv Gabriel Marselis afviklede efter broderens død 1663 forbindelsen med kronen, selvom man 1664 fristede ham med særligt gunstige betingelser (renter, agio og provision i Drammen told), og selvom regeringen i marts 1663 principielt synes at have besluttet at forlade assignationspolitikken til fordel for krongodsudlæg (s. 163f.). Selv Schested måtte »gå tiggergang« hos Marselis i Amsterdam for at finansiere sin franske ambassade. Kun forvaltningen af de nederlandske subsidier – 1.15 mill.rd. – påtog Marselis sig, men undgik omhyggeligt personligt engagement (s. 164), og han var i den position, at han kunde nægte at modtage krongodsudlæg.

Konklusionen (s. 165f.) fastslår, at reorganisationen af statsfinanserne ikke havde formålet at fastholde kreditorerne, fordi kronen ikke kunde udrede kontant betaling. Dens 'afhængighed' gennem en menneskealder af storkøbmænd ophørte, og »den mobile kapital, som havde været deres (kreditorernes) styrke, og (som) havde haft væsentlig betydning for kongemagten ved knægtelsen (!) af godsejeraristokratiet med enevældens indførelse, var bundet i jord«. De var blevet godsejere, uden privilegier og kunde »nu i lighed med den gamle danske adel se hen til kongemagten som sin besejrer«.

Med sin formulering antyder præces en bevidst linie i regeringens finanspolitik og en ændring 1663-64, men hvor meget skyldes det finansielle imperativ og hvor meget en bevidst kursændring? Om den danske stat – som C.S. Christiansen frejdigt erklærer – for anden gang gik bankerot, da den 1663 annullerede assignationerne, er nok noget

²¹ Joh. Jørgensen, *Patriciat og enevælde. Hist.Medd. om København, årbog 1963-64.*

²² C.S. Christiansen, *Den store Revisionskommission og dens Forløbere. HT 7.r.IV. Kbh. 1902-04, s. 1-120.*

kategorisk.²³ Dels var hoffet stadig en jungle af intriger og personlige eller politiske aversioner, dels indeholdt situationen reflekser af den spændte internationale situation og valget af alliancepartner, dels trak opgørene med Ulfeld, Kay Lykke og Gunde Rosenkrans op, ledsaget af frygt for aristokratiske konspirationer.

Men endelig må det også nok understreges, at assignationspolitikens genopblomstring snarest var et produkt af rivaliseringen mellem hof- og civilforvaltning og de to militære etater, som hver især »ikke kunde få udgifterne til at slå til«. Det involverede nødvendigvis de fire rentemestre, ikke mindst Henrik v. Støcken (der afløste Gabel i hof- og civilforvaltningen), Müller (landmilitærforvaltningen) og Mogens Friis (søetaten og krongodsudlæggene). Modsætninger og gnidninger ulmede under overfladen

Det endelige opgør må være indtruffet i sommeren 1664, umiddelbart efter at Sehested var vendt hjem fra sin ambassade, efter tidens skik med en monumental personlig og tjenstlig gæld. Hans engelske financier, Sir. Wm. Davidson, bosat i Amsterdam og Charles II.s 'konservator', havde i tilgift nægtet af modtage St. Knuds kloster i Odense. Den samlede afregning på 283.000 rd. forelå i august, og af den fik Marselis nok delvis dækning i norske toldmidler, medens resten gennem en række indviklede transporter blev overført til krongodsudlæg, hovedparten (St. Knuds kloster) til landsdommer Jens Lassen, men betydelige poster *nolens-volens* også til Marselis og Berns. Selv Gabel måtte modstræbende modtage Rantzausholm for næsten 40.000 rd. og trøste sig med en adelstitel.²⁴

Man kan med Christiansen sige, at kontantbetalinger udelukkede sig selv, fordi der sjældent var penge i statens kasser, ligeledes direkte lån. De, som forestod kasserne, var derimod velstående – drev selv forretninger, også med kronen; de kunde stadig trygles eller trues til lån, og de kunde skaffe dem, fordi deres kreditværdighed var betydeligt solidere end kronens. Det gælder Müller, Gabel og Friis.²⁵ Nu hørte leverandørernes fordringer og derunder også krongodsudlæggene under Friis' ressort;²⁶ han paraferede afregningerne, medens Sehested også skulde paraferere krongodsudlæg, og Friis engagerede sig jo iøvrigt selv i trans-

²³ C. S. Christiansen, Statshusholdning I, s. 450.

²⁴ Sst. I, s. 451 f., 464, 541 f.; C. O. Bøggild-Andersen, Hannibal Sehested I. Kbh. 1946, s. 381 f., 429-34 med noterne.

²⁵ C. S. Christiansen, Statshusholdning I, s. 461 f.

²⁶ Sst. I, s. 62, 65, 68 f., 542. Der havde ganske vist fundet en reallokering af indtægtsmidlerne sted ved det nye budgetoverslag i 1663. Krongodsudlæggene 1663-64 gjaldt først og fremmest de største fordringshavere både i København og i landdistrikterne.

aktionerne (s. 205). Der må altså nok være truffet en principafgørelse om krongodsudlæg i foråret 1664, og selvom det kunde tolkes som en markering af, at topembedsmændene nu ikke længere selv vilde spille med, kan man få en mistanke om, at det var Sehested og Friis, som nu for en stakket stund fik deres vilje.

I hvert fald blev der udlagt knapt 48.000 td.htk. for ca. 2.4 mill.rd. mod 35.000 td. i 1661, og Marseliskonsortiet fik – især pga. ambassadeaffæren – deres rigelige andel, ca. 15.000 td.htk. (inkl. det norske gods og pantet i Møen, men ekskl. Hanerau) for i alt knapt 3/4 mill.rd. Af de samlede udlæg altså en trediedel, men således som præces påpeger, at 54% af de samlede udlæg foregik i 1664 (35% i 1661, hvortil kom Skumstrup (Vilhelmsborg), som de afkøbte Friis i 1662). Det er derfor også nok en eufemisme blot at skrive (s. 154), at det i 1664 »atter blev nødvendigt at nedbringe gælden, men på en lidt anden vis«.

I den »lidt anden vis« ligger, at konsortiet måtte affinde sig med gods for den gæld, Sehested havde stiftet på kongens vegne og med den tvangskurs af 50 rd. pr. td.htk. der blev foreskrevet i sommeren 1664; præces »fristet (derfor) til at mene, at der var tale om andet end et rent tilfælde«, specielt da Klingenberg i juni 1664 endnu fik Ducholm kloster til 'gammel pris', 35 rd.td.htk. Ja, vist er der så; prisfastsættelsen havde hidtil fulgt 'landsens takst',²⁷ og for at føje spot til skade undgik der 19. juli forordning om minimalpriser for private godssalg (40rd.) for at beskytte godsejere mod det jordprisfald, som vist satte ind i efteråret 1663.²⁸

Det er usandsynligt, at regeringskredsen – så lidt som i 1660 – skulde have været uvidende om, at den urimeligt høje tvangspris gjorde godsudlæggene urentable. At Marselis' norske gods forrentede sig bedre end det danske – omend ikke tilfredsstillende – undrer mig ikke (s. 158f.), heller ikke, at Møen skønt kun pant kun afkastede 2% (1672). Præces bemærker selv (s. 156), at øen havde lidt særligt hårdt under krigene,²⁹ og det er sikkert korrekt, at det ikke har været meget bedre på de øvrige godser, der blev udlagt til tvangskurs. Det samme dokumenterede Müller jo sort på hvidt 1666 og 1669.³⁰

²⁷ Sst. I, s. 447.

²⁸ Landbohist.tidsskr. 2.r.IV. Kbh. 1982, s. 57f.

²⁹ Møen fik Marseliskonsortiet jo 1664 i pant for 100.000 rd.; da lenet havde ca. 3.500 td. htk. (RA. Rtk. 311.16 Jordebøger 1660-65; jf. s. 154) har 'pantepriisen' været ca. 28.7 rd., en meget normal sats før 1660, hvis man regner med et afkast på 3% og en markedsrente på 6%. – En jordebogsekstrakt 1660 (Kgl.B. Ny kgl. saml. 786.4^o) anfører, at kun 18% af øens hartkorn var 'ved magt', mod et gennemsnit på Sjælland-Møen på 60%.

³⁰ Joh. Jørgensen, Henrik Müller, s. 125-29, 249-51.

Der er heller ikke noget at indvende mod præces' fremstilling af den hårdhændede behandling – specielt med hoveri og arbejdspenge – konsortiet gav bønderne, eller at disse ikke havde trøst at hente hos kronen; der henvises til, at det samme gælder de øvrige kreditorer, der måtte anlægge »kortfristede profitmotiver« (s. 156-58). Derimod er jeg mindre sikker på, at de økonomiske konjunkturer, som præces nævner flere gange og iøvrigt i overensstemmelse med Johan Jørgensen,³¹ *alene* har været udslaggivende; hartkornsskatterne, som godsejerne jo hæftede for, har sandsynligvis været mindst ligeså afgørende; men dem affærdiger præces (s. 159) med en enkelt sætning, selvom han senere (s. 159f. og 200) fremhæver dem som medansvarlige for godsafhændelserne. Rent faktisk svares der 1662-70 ca. 1.70 rd.pr.td.htk., medens den sjællandske kapitelstakst for rug lå på ca. 1.50 rd.³²

Der blev – som jeg strejfedede det i indledningen – under magtstatens opbygning og specielt under enevælden efter min opfattelse i langt højere grad end forud tale om en socialt ødelæggende kamp mellem kronen og godsejerne om bondens tribut. Den mandejævning mellem de gammeldelige godsejeres og kreditorernes fremfærd, som præces anstiller (s. 158), forekommer mig lidt overflødig, men med det forbehold, at jeg er enig med både præces og Johan Jørgensen om, at kreditorerne anlagde og måtte anlægge forretningsmæssige synspunkter på godsdrift og rentabilitet. Navnlig gjorde Müller i sine besværinger til statskollegiet 1666 og 1669 jo ingen røverkule af sit hjerte. Niveauforskellen kan måske bedst illustreres ved, at den ihærdige, men anløbne godssamler Mogens Friis i 1652 havde ejet 428 td.htk., men i 1672 under grevskab og baroni var blevet god for lidt over 4.000 td.³³

Både Marseliskonsortiet og Müller besværede sig jo oftere over den svigtende rentabilitet, og Müller hævdede 1663 – næppe med urette – at overstatholder Chr. Rantzau, Sehested og Gabel havde nødet ham hårdt til at tage jordegods i betaling »til fast mere end tredobbelt ordinær rente«.³⁴ Min konklusion er altså, at præces' påvisning af leverancernes og kredittens ophør allerede i 1660'erne er et af bogens mest fortjenstfulde og velunderbyggede resultater. Derimod er der ikke helt overensstemmelse mellem betoningen (s. 166) af kronens sejr over storkøbmændene og konklusionens betoning af dens moderation (s. 199). Jeg

³¹ Sst., s. 129.

³² E. Ladewig Petersen, *Godsdrift og magtstat. Det danske resourcesystem 1630-1730*. Foreløbig udg. Odense 1987, s. 101f. og passim, også for det flg.; jf. også *Den jydsk historiker* nr. 23-24, s. 62-65 med note 13 (E. R. Wolf).

³³ RA.D.kanc. B 96 Rostjenestetaksationer på adelen 1574-1652; C.O. Bøggild-Andersen i *DBL*² VII. Kbh. 1935, s. 435f.

³⁴ Joh. Jørgensen, *Henrik Müller*, s. 89; jf. s. 129.

kommer lidt senere tilbage til dette, men aktionen 1663-64 får unægteligt et skær af en anden etape af en politisk fuldt bevidst frigørelse fra om man vil, likvidering af storkreditorerne.

6. *Det endelige opgør*

Postadministrationen (kap. VIII) og Marseliskonsortiets diplomatiske karrierer (kap. IX) vil jeg ikke gå nærmere ind på. De er interessante, ikke mindst for en social mobilitet, som er tidstypisk, og for især Klingenberg's forunderlige evne til at overleve alle politiske konstellationer og til at bevare både sine forretninger og poster i centralstyret. Bortset fra titulaturen tror jeg, at præces (s. 196) har ret i, at det var Klingenberg *senior et junior*, som formentlig Mogens Skeel i 1670'erne spiddede så træfsikkert i 'Grevens og friherrens komedie' under det let genkendelige, men meget lidt flatterende navn »von Klingerbeutel«. ³⁵

Pointen ligger nok i, at Klingenberg ikke mistede kontakten med statsstyret i modsætning til konsortiets øvrige medlemmer. Præces understreger da også (s. 188 og 194), at han i 1670'erne takket være sin position kunde »hjælpe sin familie og anden generation frem til en passende social status«, og at han trods revisionskommissionens dom og konkursen 1689 nåede at redde »en formue og social position for næste generation ved skiftet med sin søn«, som tilmed 1683 havde ægtet rigsadmiral Henrik Bielkes datter. ³⁶ Gabriel Marselis' to yngre sønner, Wilhelm og Constantin fik en bevidst adelig opdragelse og straks efter deres ankomst til landet *hofcharger* (s. 187), og de hørte til det første kuld af friherrer (1673 og 1680) og assimilerede sig straks ved ægteskaber med gammeladelige (Vind og Charisius). De har vel nærmest været urørlige, hvorimod de to andre brødre i 1668 og 1702 måtte give op på grund af skattetrykket (s. 195). I parentes bemærket var Robert Molesworth her ikke helt galt underrettet.

Alligevel faldt hammeren hårdt, da den store revisionskommission i 1670'erne tog fat på de fordums storkreditoreres bedragerier og regnskabsmangler. Præces (og Carl Christiansen) har sikkert ret i, at resultatet for Marselis'ernes vedkommende var så skuffende, at kommissionen fremdrog den gamle saltkontrakt (fra 1641) som pressionsmiddel for at generhverve godsudlæggene (s. 191-94), og det lykkedes til

³⁵ J. T. Lauridsen, *Adelsreaktion og politisk satire under den tidlige enevælde*. Danske studier 1987, s. 9-25.

³⁶ A. Thiset & L. Bobé, *Stamtavler over danske Adelslægter X*. Kbh. 1923, s. 318-20; jf. bilag 3 s. 204.

overflod; dimensionerne får man et indtryk af ved, at konsortiets tab beløb sig til ca. 8.200 td.htk.af de 8.355 td., som kronen i alt erhvervede i 1680'erne.³⁷ Christiansen anfører den udbredte frygt for godsreduktioner efter franske og svenske mønstre,³⁸ og præces er altså ligeledes inde på tanken om reduktion som motiv. Hovedindtrykket bliver, at vejen for et slutopgør med de fordums storkreditorer og korrupsionen nu var åbne, forsåvidt de ikke længere var knyttet til den snævre regeringskreds eller havde opnået eliteadelsstatus.

Præces' samlede vurdering (s. 196, jf. s. 199) er, at Marseliskonsortiet trods godsovertagelserne til tvangskurs slap heldigt fra deres engagement i Danmark, fordi priserne for deres leverancer havde været »noget højt opskrevne«. De havde trods alt kunnet føre store kapitaler ud af landet til handelsengagement med udgangspunkt i det amsterdamske kapitalmarked. Det er sikker et korrekt skøn, når man tilføjer, at godsudlæggene jo i virkeligheden ikke medførte den tilstrømning af kapital og »erfarne og vindskibelige købmænd« med forretningstalent, man havde fantaseret om i 1660, men båndlæggelser eller lammelser af udenlandsk handelskapital.

Som præces også flere gange (s. 7, 98, 158, 210) understreger var renteforskellene og det lavere renteniveau i Amsterdam ikke så afgørende, når kreditorernes kapital blev fastfrosset og godset måske ikke kunde forrente de midler, der var lånt til den lavere rente på de internationale pengemarkeder. Lignende ræsonnementer anstiller præces i sin konklusion (s. 199), hvor vægten lægges på det stigende skattetryk, som »trængte en række af de tidligere storkreditorer og især dem, der havde fungeret på udenlandske krediter, ud i fallit«, medens kronens holdning til korrupsionen og dens vilkår for gældsafviklingen karakteriseres som moderate.

7. Statsmagt, kreditorer og korrupsion

Præces har i tidligere kapitler drøftet korrupsionen under Sehesteds statholderskab i Norge og Ulfelds flådeadministration (kap. IV. 1-2) i 1640'erne. Konklusionen er i det første tilfælde, at »Hannibal Sehested i sin statholderperiode favoriserede brødrene Marselis og så gennem fingre med deres bedragerier«, fordi de ydede ham en nødvendig støtte; og omvendt fandt Selio og Gabriel Marselis »i Sehested et villigt instrument til varetagelse af deres stigende økonomiske og erhvervsmæssige inter-

³⁷ C. S. Christiansen, Statshusholdning II. Kbh. 1922, s. 810f.

³⁸ C. S. Christiansen, Den store Revisionskommission, s. 2f., 43, 120.

esser« i København og Norge (s. 81), og en lignende vurdering gælder Corfitz Ulfeld (s. 84, 89f.).

Præces' undersøgelser over underslæb og korrupsion i denne periode følger egentlig næppe nye konkrete enkeltheder til, hvad vi vidste i forvejen,³⁹ og hans bedømmelse præges af en lidt gammeldags forargelse. Præces' væsentligste og efter min mening uangribelige bidrag til denne klassiske diskussion ligger på to punkter. Først, at de betalingsformer, kronen betjente sig af ændrer karakter efter Torstenssonsfejden; kontante betalinger afløses på grund af kronens likviditetsvanskeligheder af naturalieleverancer, som Marseliskonsortiet for kronen omsatte til det, den havde brug for, penge og kanoner (s. 89f.). For det andet (og her i fortsættelse af Johan Jørgensens synspunkter), at statskreditorerne i løbet af 1650'erne erobrede centrale og indflydelsesrige poster i administrationen; det indledes med Henrik Müllers udnævnelse til generaltoldforvalter 1651 og fuldbyrdes med opbygningen af admiraltetskollegiet 1654-55 og postvæsenet (s. 90, 124ff., 167-71).

I et moderne forfatningssystem (siden oplysningstiden) opfatter vi det, i hvert fald ideelt, som statsmagts opgave mod en tribut – skatten – at varetage almenvællets tarv, og korrupsion kan betragtes og behandles som kriminel. Ideelt, fordi staten under konsitutionel kontrol har monopol på at fastsætte prisen, fordi den kan benytte den fordelingspolitisk, og fordi der i offentlige institutioner (trafik, post) kan ligge en fristelse til tributmaksimering (»charge what the traffic can bear«-maximen).⁴⁰ Jeg fremhæver det sidste synspunkt, fordi enevælden uden restriktioner stod med maksimeringsmuligheder i kraft af sit magtmonopol.

Dermed er det allerede antydnet, at korrupsion må foregå indenfor bestående forfatningsmæssige eller institutionelle rammer, men også, at den forudsætter en ganske høj grad af markedsøkonomi og institutionaliseret samarbejde med beredvillige købmænd, når embedsmanden indenfor de givne rammer kan betragte sit embede som en udbyttegivende virksomhed, »a maximizing unit«. Der opstår altså en trekant, som naturligvis indeholder elementer af *appetitus divitiarum infinitus*, de velbjergedes umættelige begær, men som ikke nødvendigvis er samfundsmæssig ufunktionel, når det behagelige og nødvendige lod sig forene.

At der kun sporadisk gribes ind, kan naturligvis bero på monarkiets

³⁹ H.D. Lind, *Underslæb paa Bremerholm under Korfits Ulfeldts Finansstyrelse*. HT 6.r.V. Kbh. 1894-95, s. 367-410; J. Engberg, *Dansk finanshistorie i 1640'erne*. Århus 1972, s. 133-55.

⁴⁰ For det flg. J. van Klaveren, *Die historische Erscheinung der Korruption*. VSWG 44. Wiesbaden 1957, s. 289-324; 45. 1958, s. 434ff., 468ff. og F.C. Lane, *anf.arb.*; jf. N. Steensgaard i HT 12.r.IV. Kbh. 1969-70, s. 499-504.

svaghed eller politiske omstændigheder, men kan vel også skyldes bitter nødvendighed, men under alle omstændigheder flokkes og konkurrerer driftige forretningsfolk, klikevis eller i indbyrdes alliancer (økonomiske og dynastiske) om chancerne. Det kan man aftale med embedsmanden ved hjælp af sminkede regnskaber, returkommission, bestiktelser eller levering af fordærvede varer, forfalsket opmåling osv.⁴¹ Det forudsætter, at leverandørerne indenfor de hierarkiske rammer kan kræve et vist mål af garanti eller endnu bedre en fod indenfor i administrationen og helst også opfyldelse af deres sociale ambitioner, begge dele for at sikre politisk medindflydelse og sikrere rammer for deling af rovet i et ellers ustabil, hierarkisk system.⁴²

Man kan hævde, at der under l'ancien régime bestod en spændvidde mellem konstitutionelle forfatninger, der som i England i *princippet* ikke vilde finde sig i korrupsion (men i praksis gjorde det) eller som i Danmark, hvor det kunde benyttes som politisk middel, når øjeblikket var inde, og på den anden side det absolutte monarki, som ikke tillod korrupsion (det var jo Ludvig XIV.s stolthed). Efter min opfattelse kunde man bedre hævde, at fyrsten under enevælden selv fastsatte monopolprisen for sin magtudøvelse; den behøvede kun at have sit mål i sig selv, eller i hvert fald kunde monarken prioritere statens opgaver. Herunder også andre sider af korrupsionen, salg af afgiftspligtige embeder og social status, nådesbevisninger og leverancer. Det kunde betyde, at den, der nød sådan ære kunde fordele smerten nedad, men også, at efterspørgslen efter korrupsionsgoder ophørte, når prisen blev for høj i forhold til nytteværdien. Men systemet indebærer tillige, at der kunde opstå spændinger om 'udbytningens' fordeling (f.eks. om skatterne) – med korrupsionsmodtagerne som næsten givne tabere, bl.a. fordi fyrsten sad inde med voldsmonopolet, men konkurrence og politiske intriger kunde stadig gøre systemet ustabil.

Pointen er naturligvis, at det netop er disse ingredienser, vi træffer i den aktuelle sammenhæng. Og det gælder ikke blot svigersønnerégimet hvor den gamle konges mistro røber, at han meget vel havde (eller kunde have systembetings mistanke om) Ulfelds og Sehesteds transaktioner; han var af finans- og militærpolitiske grunde blot nødt til at finde sig i det. Men selv i regnskabets time måtte 'skandalen' begrænses til det

⁴¹ Man kan nikke genkendende til Klengenbeutel juniors store monolog om faderens avancement.

⁴² Symptomatisk nok understreger van Klaveren specielt den engelske og hollandske flådeadministrations sårbarhed, hvad Samuel Pepys *diaries* til overflod vidner om; anf.arb., s. 302f., 304 med note 34 og 317 med note 50.

politiske opgør. Det anfægtede – som præces viser – ikke leverandørerne, der jo iøvrigt typisk hang sammen som ærtehalm, økonomisk og dynastisk. De var i nødsituationen uundværlige.

Vi kan – hvad præces næppe vil være uenig i – betragte denne episode som en første etape på vejen mod opbygningen af skattestaten eller magtstaten i en alliance mellem leverandørernes økonomiske tarv og kronens politiske imperativ, snarest sikkerheds- og militærpolitiken, som adelsvældets rammer stod i vejen for. Henrik Müller måtte en kortvarig tur bag tremmerne, andre leverandører i København døde hensynsfuldt nok og man henlagde revisionssagen. Men ganske logisk – og det er jo et af afhandlingens vægtige synspunkter – gjorde leverandørerne og kreditorerne deres entré på indflydelsesrige poster i forvaltningen, ikke mindst admiralitetet, medens adelsvældet – og vel ikke mindst Anders Bille – endnu var stærkt nok til at fastholde grebet om hærordningerne.

Der er strengt taget ikke noget forunderligt i, at Müller og Marseliskonsortiet under krigen 1657-60 gjorde en kraftanstrengelse, eller at Müller og Klingenberg *de facto* fungerede som rentemestre; men konditionerne forvandlede med ét slag ved statsomvæltningen. Nu blev det majestæten eller – utvivlsomt ikke uden kabaler – regeringskredsen, som fastsatte prisen, både for gældsafviklingen, kreditorernes indflydelse og fordelingen af byttet, også på længere sigt. Og dermed er vi tilbage ved spørgsmålet om fordelingen af 'bondens tribut' i en ulige konkurrence mellem statsmagten og kreditorer med udenlandsgæld og urentable godser.

Om kronen virkelig viste den moderation, præces hævder, er for mig stadig problematisk eller et åbent spørgsmål. I hvert fald var hoffet under enevælden næppe meget mindre aristokratisk (blev også hurtigt godsejer- og embedsmandspræget) end før; og både fastlåsnings af gælden 1660 og de strammere betingelser 1664 kunde tyde på, at enevælden bevidst ønskede at lægge sin herkomst bag sig, men det endelige *showdown* måtte vente indtil slutningen af 1670'erne, da regeringen blev istand til effektivt at drage korrupsionen frem i lyset – men naturligvis uden at kompromittere sin stiltiende meddelagtighed. Politisk indflydelse var og er flygtig i et monolistisk depotsystem.

Det er muligt, at min vurdering af enevælden og magtstaten er mere desillusioneret end præces'. Og alligevel er jeg ikke sikker på, at distancerne er så store (s. 197-201). Det er velgørende, at præces lægger Gustav Bangs primitive kapitalistfordømmelse bag sig, og det er indlysende rigtigt og vigtigt, at leverandørerne efter midten af århundredet forvandles til bankiers, der fungerede som katalysatorer for opbygningen

af den moderne magtstat i en nærmest verdenskrigshæret situation, uden at give afkald på profit og korrupsion. Til samme kategori hører de militære entreprenører, som hidtil har fristet en skyggetilværelse.

Grænserne for denne udvikling finder præces i, at kreditorerne før eller siden måtte finde sig i, at deres mobile kapital immobiliseres i fast ejendom, som udspillede deres rolle og føjede dem ind »som godsejere på det feudale samfunds præmisser«. Man kunde spørge, om den unge enevælde – trods skattestatsstatus – havde haft alternativer, og om ikke andre, højt prioriterede opgaver beslaglagde ressourcerne; og omvendt om kreditorerne – hvad jeg efterhånden tvivler om – selv har ønsket den sociale mobilitet, som krongodsudlæggene gav dem adgang til, her i modsætning til det københavnske købmands- og akademikeraristokrati, som faktisk viste sig bedre istand til at konsolidere deres sociale positioner.

I den henseende ligger grænsen snarest i, at enevælden selv var nødt til eller vilde fastlåse handelskapitalen, forudsat den kunde finde andre finansieringskilder og uanset alle potentielle, sociale ambitioner. Men interessant nok midt i en merkantilistisk – eller, colbertistisk – diskussion, som fordømte handelskapitalens bindinger til fast ejendom, social status eller konsumption, og en diskussion, som moderne forskning har genåbnet, efter min opfattelse uden helt at gøre sig grænserne og mulighederne for det enevældige systems organiserede voldspotentiale klart.

8. Konklusion

For at sammenfatte har præces gennemført et stort og som helhed metodisk sikkert og modent arbejde på et område, som uden videre kan karakteriseres som magistralt. Han mestrer et stort og vanskeligt kilde-materiale, og undersøgelsen har som helhed opnået væsentlige resultater og en mere facetteret og afbalanceret vurdering af kronens forhold til sine kreditorer, end vi hidtil har haft. Fremstillingen udmærker sig ved stor klarhed og er velskrevet, men først og fremmest ved at fastholde hovedlinier og hovedsynspunkter på en strukturel overgangsfase.

Afhandlingen har sin styrke i den konkrete fremlæggelse og tolkning af et meget omfattende sagskompleks med anvendelse af domænestat-skattestatsmodellen som analytisk ramme. Dens svagheder beror på, at præces – lidt ejendommeligt – ikke har overskredet denne ramme ved anvendelse af endnu mere avancerede teorier, som måske endda havde kunnet tjene til afklaring af præces' eget hovedanliggende. Men indvendingerne – som også er et vurderingsspørgsmål – kan ikke rokke ved den kendsgerning, at præces har fremlagt et fast struktureret og metodisk

sikkert arbejde med betydningsfulde resultater, og som opponent vil jeg ikke tøve et øjeblik med at anbefale fakultetet at konferere præces den filosofiske doktorgrad.

E. Ladewig Petersen

HARALD ILSØE: 555 danske selvbiografier og erindringer. En kronologisk fører med referater til trykte selvbiografier forfattet af personer født før 1790. C. A. Reitzels Forlag, København 1987. 274 s. 244 kr.

Den mentalitetshistoriske bølge har ført til en genopdagelse af memoirelitteraturen. Selve de tendentiøse og subjektive træk, som siden det kildekritiske gennembrud har gjort dette kildestof suspekt for historikere, står nu i centrum af interessen, fordi man heraf kan slutte sig til personernes og samtidens *forestillingsverden*.

Harald Ilsøes bog er derfor aktuell, formentlig utilsigtet, fordi den, som han antyder i indledningen (s. 8), har været længe undervejs. Et eksempel på hvordan forskningens forskellige strømme ofte løber samme vej, hvor de får lov at strømme frit. Ydermere er det en bog af en type, som næsten ikke skrives mere og næppe heller vil blive det i fremtiden. I en tid, hvor selv den mindste forskningsindsats skal være målrettet og meriterende, har Ilsø uegennyttigt stillet sin lærdom til rådighed og har skabt et hjælpemiddel, som kommende historikergenerationer vil takke ham for: 555 trykte selvbiografier af danskere med fødselsår til og med 1789 har han hentet frem i lyset ved »omfattende og kringlede litteraturundersøgelser«. Selv om han beskedent tilføjer, at fortegnelsen »ikke på nogen måde kan kaldes for udtømmende«, så må man efter at have læst bogen sige, at det han ikke har fundet, bliver ikke let at finde. En viden, som den der her er nedlagt, kan aldrig erstattes af nogen computer. Et eksempel: Ordenskapitlets store samling af ridderes selvbiografier, indsamlet fra og med 1808, gik til grunde ved Christiansborgs brand 1884. I forordet til en nekrologsamling finder Ilsø oplysningerne om, at ordenskapitlet udlånte biografier til seriøse tidsskriftsredaktører, og ved at følge dette spor lykkes det ham at rekonstruere en lang række af de tabte kilder. Ikke mærkeligt, at Ilsøes nøgterne stil får farve i kinderne under redegørelsen for dette scoop, (s. 32f).

Selv om der har måttet økonomiseres med pladsen ved udvælgelsen af oplysninger om den enkelte selvbiografi, er så meget medtaget, at de fleste historikers spørgsmål skulle være tilgodeset: Forfatterens leveår,